

Проф. др ЈЕЛЕНА ЕРДЕЉАН
Универзитет у Београду
Филозофски факултет, Одељење за историју уметности
Чика Љубина 18–20, Београд
Е-адреса: jerdelja@f.bg.ac.rs

ИКОНЕ МИЛИЦЕ ДЕСПИНЕ БРАНКОВИЋ

САЖЕТАК: Иконе Светог Саве и Светог Симеона и Скидања с крста које се данас чувају у збирци Националног музеја уметности у Букурешту, настале су као предмети личне побожности Милице Деспине Бранковић, ћерке деспота Јована Бранковића и супруге влашког војводе Њагоја Басарабе. Обе потичу из 1522. године и првобитно су биле намењене Цркви Светог Николе у Арђешу. На обе иконе налази се и портрет ктиторке, Милице Деспине, са децом – на првој са ћеркама Станом и Руксандром, а на другој је представљена српска племкиња и владарка Влашке како оплакује тело свог мртвог сина Теодосија. Иконе Светог Саве и Светог Симеона и Скидања с крста биће разматране као израз личне побожности ктиторке, Милице Деспине Бранковић, а једновремено и као пример преношења образаца српске средњовековне уметности у влашку средину те корпуса ктиторства чланова српске династије Бранковића, а нарочито племенитих жена из круга сремских Бранковића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бранковићи, Милица Деспина, српска уметност, иконопис, Влашка.

Разматрање ктиторске делатности Милице Деспине Бранковић, а посебно икона Светог Саве и Светог Симеона и Скидања с крста, обе из 1522. године, које се данас чувају у збирци Националног музеја уметности у Букурешту и које су непосредни предмет проучавања овог рада, мора најпре бити сагледавано у оквирима културног круга везаног за династију Бранковића,

а посебно укупне културне климе, књижевне делатности и делатности на пољу ликовних уметности и визуелне културе сремских Бранковића. Нарочито је у том контексту значајно питање ктиторства жена из династије Бранковића чији је изданак била и Милица Деспина.

Жене из династије Бранковића истичу се својим ктиторством на широком пољу, не само различитих делатности, писане речи и визуелне културе већ и на географски широком пољу као мостови који спајају различите политичке и културне ентитете предмодерног Балкана и Медитерана. Поред владике Максима Бранковића, управо су оне међу сремским Бранковићима биле најзаслужније за континуитет хришћанске културе православног Балкана под османском влашћу и преношење српске традиције у друге средине са којима су, династичким браковима са владарским породицама Централне и Источне Европе, биле повезане.

Од изванредног значаја за упознавање са владарском породицом, династијом Бранковића јесте Есфигменска повеља издата 1429. године у Жичи, и у којој стоји како „По неизреченом милосрђу и човекољубљу владара мог слатког ми Исуса Христа и по његовој свемилосној доброту одабрао је смиреност моју и поставио ме за наследника родитеља мојих, за господара Србима. Тако сам ја деспот Ђурађ милошћу Божјом у Христу Богу правоверни и христољубиви господар Срба са од Бога дарованом ми побожном и христољубивом господарицом деспотицом госпођом Јерином”. Јерина, или Ирина, Кантакузин, пореклом од солунских Кантакузина, била је потомак византијског цара Јована VI Кантакузина и изданак породице која је родбинским везама била део владајуће династије Палеолога. Ђурађ Бранковић је крунисан деспотским венцем у лето 1429. године а знаци његовог владарског достојанства стигли су са изаслаником цара Јована VIII Палеолога. На почетку повеље налазе се портрети владара и његове супруге, деспота Ђурђа и деспотице Ирине, са њиховом децом, Гргуром, Маром, Стефаном, Катаринином Кантакузином и Лазаром. Ктиторство Бранковића у Деспотовини било је везано како за подизање престоног града Смедерева и његових цркава тако и за даривање и обнављање старијих задужбина

њихових претходника из династије Немањића и Лазаревића, како у Србији тако и широм православне икумене. Тако су деспот Ђурађ и његови наследници наставили са ктиторством светогорских манастира.

У томе су се посебно истицале Деспина Хатун Султан Мара Бранковић и Катарина Кантакузина Бранковић као ктиторке Хиландара и манастира Светог Павла. У манастиру Светог Павла на Светој Гори чувају се документа која сведоче да је Мара Бранковић три петине своје личне имовине поклонила манастиру Хиландару а две петине манастиру Светог Павла. Уз ове поклоне у имовини и земљи, Мара је светогорским манастирима даривала и свете реликвије. Манастиру Светог Павла поклонила је Часне дарове које су Христу принели мудраци са Истока, злато, тамјан и смирну. Њихов пут, који је од Јерусалима у теодосијанско доба водио до Новог Јерусалима, Цариграда, а потом до Никеје и назад до престонице Царства, Марином заслугом и чином њиховог чувања од могућег нестанка, завршио се у манастиру чији је ктитор био њен отац. Једно од бројних светих места православног Балкана у оквиру Османског царства чији је ктитор такође била Мара Бранковић, ћерка деспота Ђурђа Бранковића удата за султана Мурата II и помајка султана Мехмеда Освајача, био је и Рилски манастир. Њеном заслугом и залагањем код султана, у Рилски манастир су 1469. године из Трнова пренете мошти Светог Јована Рилског. Овом манастиру је поклонила и чудотворну икону – реликвијар Богородице Одигитрије Осеновице, са честицама моштију тридесет два свеца.

Марина сестра, ћерка деспота Ђурђа Бранковића Катарина Кантакузина, била је удата за грофа Улриха II Цељског, потомка једне од најутицајнијих и најбогатијих породица на Западу, савезника најпре Хабзбурговаца а потом угарског краља Жигмунда, сина цара Светог римског царства Карла IV. Цељски грофови, орођени династичким браковима са Анжувинцима и Немањићима, поред имања у немачким земљама, имали су поседе и у Штајерској, Загорју, Међумурју. Држали су Вараждин и загребачки Градец, тада у саставу угарске круне. Катарина Кантакузина је била ктиторка митре коју је лично извезла свиленим и златним нитима на дубоко плавој свили, украсила бисером

и драгим камењем и даровала Београдској митрополији. На овој митри, данас у Музеју Српске православне цркве у Београду, у четири медаљона при врху, бисером су извезени њено молитвено обраћање Богородици и молба да прими њен дар. У четири медаљона при ободу митре стоји текст: „Сие митро створи госпођа Кантакузина митрополи београдској”. Након пада Смедерева, Београдска митрополија била је једина епархија српске цркве изван Османског царства будући да је Београд до 1521. године био под угарском влашћу. Београд је у то време био црквено средиште великог броја српског живља у Угарској.

Снаха Маре и Катарине Кантакузине Бранковић, жена слепог деспота Стефана Бранковића, мајка деспота Јована и Ђорђа (потоњег владике Максима Бранковића) и баба по оцу Милице Деспине Бранковић – Ангелина Бранковић, потиче из православног епирског рода Аријанита Комнина. Њен супруг, последњи деспот Србије, Стефан Бранковић, син Ђурђа Бранковића, владао је веома кратко, током последње године пре пада Смедерева 1459. Након пада српске деспотовине, Стефан, којег је 1441. године заједно са братом Гргуром ослепио султан Мурат II под оптужбом ковања завере против порте, нашао се у изгнанству и боравио најпре у Будиму, потом на двору своје сестре Катарине Кантакузине у Славонији, а одатле је отишао у Дубровник и Албанију где се оженио Ангелином, ћерком епирског племића Аријанита Комнина.

Стефан и Ангелина су потом боравили на поседу Стефанове сестре Катарине Кантакузине у Фурланији, у утврђеном замку Београду недалеко од Удина, где су се родили њихови синови – деспот Јован и деспот Ђорђе, потоњи владика Максим Бранковић. Десет година након смрти деспота Стефана 1476. године, Ангелина Бранковић је, носећи са собом мошти Светог деспота Стефана, са синовима Ђорђем и Јованом, прешла у Угарску, у Срем, а одатле, 1502. године, у Влашку. Недуго потом, поново се нашао у Срему. Ту је била ктиторка цркава и манастира, укључујући и цркве Светог Луке у Купинову и манастира у Обеду. У цркву у Купинову, њеном првом двору у Угарској, положила је мошти Светог деспота Стефана Бранковића. Најзначајније дело њеног ктиторства је подизање манастира Крушедола на

Фрушког гори између 1509. и 1514. године. Ова нова Студеница, тј. нова Раваница сремских Бранковића у егзилу, постала је центар династичког култа где су биле чуване мошти светих Бранковића, деспота Стефана, деспотице Ангелине и владике Максима, све до паљења манастира током османске опсаде 1716. године. Осим православних, Ангелина Бранковић била је ктитор и католичких цркава. Њен дар црквама у Братислави и Задру били су богато извезени и бисером и драгим камењем украшени фелон и покров за реликвије Светог Јована Милостивог у Братислави и Светог Симеона Богоносца у Задру.

Милица Деспина Бранковић, унука Свете мајке Ангелине Бранковић и ћерка деспота Јована Бранковића и Јелене Јакшић, наставила је традицију ктиторства претходних генерација племенитих жена из династије Бранковић. Била је удата за влашког војводу Њагоја Басарабу који је владао Влашком кнежевинам од 1512. до 1521. године. Уз свог супруга, била је ктиторка светогорских манастира као и манастира у Влашкој, у Острову и Куртеа де Арђешу, где је и сахрањена. Династички бракови обе унуке Ангелине Бранковић, ћерке њеног сина деспота Јована Бранковића, Милице Деспине и Јелене Екатерине са владарима Влашке и Молдавије, Њагојем Басарабом и Петру Рарешом, имали су веома важног удела у настављању и преношењу културних модела и припадајућих поетских и иконографских формула који чине темељ идентитета српске средњовековне цркве и државе. У политичком и идеолошком окружењу Балкана и ширег подручја источног Медитерана након пада Цариграда, а нарочито ако се у виду имају царско наслеђе и генеалогичка наследника деспота Ђурђа Бранковића, идеје и културни модели који они собом носе, доживљавају се у новим окружењима њиховог живота у егзилу као егземплари и узорни равни универзалним хришћанским моделима.

У програму декорације Цркве Успења Богородице у Куртеа де Арђешу, ктиторски портрет кнеза Лазара и кнегиње Милице са синовима Стефаном и Вуком и моделом Раванице, њихове најважније задужбине и гробне цркве кнеза Лазара, насликан је као непосредни узор и предложак ктиторског портрета Њагоја Басарабе и Милице Деспине са децом и моделом задужбине у

Куртеа де Арђешу. Свети кнез Лазар нашао се овде не само као предак, деда-ујак Милице Деспине, већ, пре свега, као универзални модел идеалног хришћанског владара испуњеног свим врлинама и овенчаног мученичким венцем, нарочито у контексту антиосманске политике Влашке у XVI веку. Уз Светог кнеза Лазара, и други култови српских светитеља, пре свега светих Немањића, били су поштовани и развијани у Влашкој кнежевини. Тако су се у програму декорације Цркве Успења у Куртеа де Арђешу нашле и стојеће фигуре Светог Саве и Светог Симеона постављене наспрам већ поменутих представа Светог кнеза Лазара и кнегиње Милице. Најзаслужнији за развој и ширење њихових култова у Влашкој био је стриц Милице Деспине, деспот Ђорђе – потоњи владика Максим Бранковић. Настављајући традицију жена из династије Бранковића, а најдиректније баба-тетке Катарине Кантакузине, Милица Деспина је 1519. године израдила златом и срмом везен и бисерима украшен оковратник фелона, данас у Музеју Српске православне цркве у Београду, који је, док је био у ризници манастира Крушедола, био идентификован као фелон владике Максима Бранковића, њеног стрица. Слични предмети, оковратници фелона који се чувају у Дечанима и у светогорском манастиру Ксиропотаму, такође се везују за ктиторство Милице Деспине.

Икона Светог Саве и Светог Симеона, данас у Националном музеју уметности у Букурешту, настала је 1522. године као дело ктиторства Милице Деспине Бранковић и била је намењена Цркви Светог Николе у Арђешу. Уз стојеће фигуре светих оснивача српске цркве и државе и немањићких предака ктиторке, насликане на златној основи и тамном бојом назначеним тлом у доњој трећини површине иконе, овде се налазе и сигнирани портрети Милице Деспине и њених ћерки, Стане и Руксандре. Уз скуте монашке ризе Светог Симеона Немање, овде датог у иконографији крајње неуобичајеној за његово представљање у традицији српске средњовековне уметности – са тау испосничким штапом сасвим на подобије оснивача пустиножитељског монаштва, Светог Антонија Великог, насликана је, у клечећем ставу и са рукама молитвено испруженим ка фигури Светог Саве Српског, сама ктиторка – Милица Деспина Бранковић. Наспрам

ње, у истом положају и молитвеном ставу, уз фигуру Светог Саве у архијерејској одежди, насликане су њене две ћерке, Стана и Руксандра. Стана је била удата за војводу Молдавије Стефана IV (1517–1527) а Руксандра за влашког војводу Радуа Млађег или Храброг (1522–1529) који је наследио власт над Влашким војводством од Миличиног сина Теодосија, након његове кратке владавине, под мајчиним регентством, од септембра до децембра 1521. године. Суптилним и високо ученим, на теолошким премисама заснованим колористичким ефектима које је иконописац, свакако из круга уметника на двору Њагоја Басарабе везаних за традицију критског сликарства XV и XVI века, створио успоставља се вишеструка комуникација између свих представљених фигура. Дубоко, тамноплава, сиво модра одећа Милице Деспине, у црнини за преминулим сином Теодосијем, готово да се стапа са ризом Светог Симеона истог колорита. Њене две ћерке, Стана и Руксандра, обе у владарској одећи и са крунама као владарским инсигнијама, црвеном бојом својих хаљина у потпуности се уклапају и колористички утапају у црвени и богато украшени сакос Светог Саве.

Сличан хроматски израз али у другачијем иконографском и стилском остварењу налазимо и на другој икони из 1522. године која је била предмет ктиторства и израз личне побожности и духовности, па и личне патње, Милице Деспине Бранковић. Реч је о икони Скидања с крста (Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ) која је првобитно била намењена Цркви Светог Николе у Арђешу а данас се чува у Националном музеју уметности у Букурешту. На плавој позадини, у центру иконе, насликан је крст са оруђима страдања, трском и копљем, постављен у схематизован брдовити пејзаж са цветовима и влатима трава, назначеном вегетацијом Голготе. Централне фигуре, испред крста, јесу фигуре Свете Мајке Божије која на крилу држи мртво Христово тело скинуто са крста. Са Богородичине десне стране стоји Јован Богослов, а у доњем десном углу композиције налази се седећа фигура Марије Магдалене која у скуте своје одеће прихвата и придржава ноге мртвог Христа. На левој страни иконе налази се портрет ктиторке, Милице Деспине, која не крилу држи свог сина Теодосија у владарском орнату и са круном на глави. Испод ове

представе, у доњем левом углу иконе, исписана је на старословенском српске редакције њена молитва упућена Богородици.

У време кад је икона настала, Миличин син Теодосије већ је био преминуо те стога ова представа мајке која на крилу држи свог мртвог сина на више начина представља одраз, ликовни а пре свега идеолошко-теолошки, слике Богородице са телом мртвог Христа. Фигура Милице Деспине са Теодосијем на крилу је концептуално али и ликовно огледало Богомајке са телом Сина Божијег. Могло би се рећи да је заправо Тренос, тј. чин Оплакивања, права тема ове иконе, тема која је у византијској уметности развијана посебно од комнинског раздобља. Став и гест Светог Јована Богослова са руком прислоњеном на лице као оним којим се изражава туга такође је наслеђе византијске уметности са дугом традицијом која сеже до античких времена. Суптилна колористичка схема иконе Скидања са крста која се ослања на боје – црвену, плаву, белу и златну, стоји у самим основама визуелног уобличавања сакралног простора у укупној јудеохришћанској цивилизацији као она која је Мојсију на Синају предата од Господа као део плана за подизање Скинине. У изворима позновизантијског времена, XIV и XV века, код Нићифора Григоре и Манојла Фила, управо ове боје означавају владарско достојанство али и највише хришћанске врлине. Тако, инверзним рефлектовањем боја црвене и плаве на Миличиној и Теодосијевој одећи у односу на представу Богородице са мртвим Христом, Миличина тамна, дубоко модра црнина и црвена владарска одећа њеног сина наспрам плаве хаљине и црвеног мафориона Мајке Божије, преносе поруке *imitatio Mariae* као идеолошке претпоставке идеалне хришћанске владарке и узора у Христу који има идеални хришћански владар. Слика Богородичиног Плача која се огледа у слици Миличиног Плача води нас и ка српској традицији плача племенитих жена и владарки најизразитије оличеној у Плачу кнегиње Милице над кнезом Лазаром и Јефимијином Тугом за младенцем.

Међутим, иконографске и стилске појединости и својства, композиција, иконографија и укупна ликовност ове представе указују и на другу, западноевропску традицију са којом је у непосредном додиру и комуникацији свакако била влашка средина.

Централна представа Богородице са телом мртвог Христа, која се огледа у представи Милице Деспине са Теодосијем, веома је сродна иконографској формули Пијета која настаје у позном средњем веку у Западној и Централној Европи. Одличан пример налазимо у такозваној Сибију Пијета групи, скулптури која се данас чува у народном музеју Брукентал у Сибијуу, града на југу Трансилваније. Израђена је у меком стилу карактеристичном за прашке радионице с краја XIV века. Припада такозваним лепим Богородицама (*Schöne Madonnen*) које се могу наћи у црквама и музејским збиркама, како на Западу тако и у Централној и Источној Европи, од Париза, Берна и Прага до Сибијуа. У Прагу је овај тип Пијета у тзв. меком стилу био посебно развијен и присутан од времена владавине цара Карла IV и његовог сина Жигмунда. Из тог круга, а посебно захваљујући емфатичком богословљу проповедничких редова и афективној лаичкој побожности позног средњег века, он се јавља и на територији Угарске и Трансилваније.

Ктиторство Милице Деспине Бранковић, као и њених претходница из династије Бранковић, одржало је и на суптилне начине спајало српску традицију са културом нових окружења у којима су се српски народ и његова последња владарска породица средњовековног раздобља нашли након пада Деспотовине. Оно је и изванредно значајан пример кроскултурног и транскултурног преплитања на подручју Балкана те Источне и Централне Европе у рано модерно доба.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Поповић, Михаило Ст., *Мара Бранковић: жена између хришћанској и исламској културној круа у 15. веку*, Академска књига, Нови Сад 2014.
- Ређеп, Јелка, *Катјарина Канџакузин – ірофица Цељска*, Завод за уџбенике, Београд 2011.
- Спремић, Момчило, *Деспоић Бурађ Бранковић и његово доба*, Српска књижевна задруга, Београд 1994.
- Тимотијевић, Мирослав, „Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 27–28 (1991–1992), 127–150.
- Тимотијевић, Мирослав, *Манасџир Крушедол*, I, Драганић, Београд 2008.

Томин, Светлана, *Владика Максим Бранковић*, Платонеум, Нови Сад 2007.

Томин, Светлана, *Десјојица и монахиња Анјелина Бранковић – светија мајка Анјелина*, Платонеум, Нови Сад 2016.

Erdeljan, Jelena, "A Note on the Ktitorship and Contribution of Women from the Branković Dynasty to Cross-Cultural Connections in Late Medieval and Early Modern Balkans", *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 44 (2016), 61–72.

Erdeljan, Jelena, "The Balkans and the Renaissance World", *Byzantine and Post-Byzantine Art: Crossing Borders, Exploring Boundaries*, edited by Emmanuel Moutafov and Ida Toth, Institut za izsledvane na izkustvata, Sofia 2018, 193–208.

Erdeljan, Jelena, "Cross-Cultural and Transcultural Entanglement and Visual Culture in Eastern Europe, c. 1300–1550", *Eclecticism in Late Medieval Visual Culture at the Crossroads of the Latin, Greek, and Slavic Traditions*, edited by Maria Alessia Rossi and Alice Isabella Sullivan, Walter de Gruyter GmbH, Berlin–Boston 2022, 29–55.

Rossi, Maria Alessia and Alice Isabella Sullivan, eds., *Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages*, Brill, Leiden 2020.

Prof. JELENA ERDELJAN, PhD
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Department of History of Arts
Ćika Ljubina 18–20, Belgrade
E-mail: jerdelja@f.bg.ac.rs

THE ICONS OF MILICA DESPINA BRANKOVIĆ

SUMMARY: Icons of Saint Sava and Saint Symeon and Descent from the Cross kept today in the National Museum of Art in Bucharest were created as objects of personal piety and ktitorship of Milica Despina Branković, daughter of despot Jovan Branković and wife of Wallachian voevode Nagoae Basarab. Both are dated to 1522 and had originally been intended for the church of Saint Nicholas in Arges. Both icons include portraits of the ktitor, Milica Despina, and her children. The first are portraits of her daughters Stana and Ruxandra, and the other an image of threnos of the Serbian noblewoman over the body of her son Theodosius. The icons of Saint Sava and Saint Symeon and the Descent from the Cross will be examined as an expression of personal piety of their ktitor, Milica

Despina Branković, as well as an example of transfer of models created in Serbian medieval art and their reception in Wallachia. The general framework for the investigation of the icons in question is the corpus of ktetorship of members of the Branković dynasty and in particular of the noble women from that dynasty, the paternal ancestors of Milica Despina.

KEYWORDS: Branković, Milica Despina, Serbian art, icon painting, Wallachia